

Е. В. ЯКОВЕНКО

ПАСТИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

(За матеріалами розкопок 1955 р.)

Пастирське городище розташоване за 3 км на захід від с. Пастирське Златопільського району Кіровоградської області, в урочищі Жарище, або Мілке Галуцино. Городище займає територію вздовж обох берегів невеличкої річки Сухий Ташлик, що поділяє його на дві частини. Більша, південно-західна частина знаходиться на крутому, правому березі, північно-східна — на більш похилому, лівому березі.

У 1898 р. Пастирське городище відвідав В. В. Хвойка, який опублікував перші відомості про археологічні знахідки на території городища, дав його короткий опис і план¹.

В наші дні внутрішні вали Пастирського городища, що відзначені на плані Хвойки, внаслідок неодноразових оранок майже не відрізняються від поверхні; не збереглися й насипи курганів, які в більшості були розкопані В. В. Хвойкою і М. Ю. Бранденбургом. Головний захисний вал городища значно пошкоджений зливами і земляними роботами під час посадки фруктових дерев. (Територія городища тепер зайнята будівлями хут. Свинолупівка). Висота (20 м) валу городища була вказана В. В. Хвойкою помилково. В 1938 р. на це звернула увагу І. В. Фабриціус, яка встановила, що останній міряв висоту валу разом з глибиною рову біля прориву V, де рів заглиблений дощовими водами². Сучасна висота валу городища, за даними експедиції 1948 р., досягає 4 м³.

У 1949 і 1955 рр. на городищі працювала експедиція Інституту археології АН УРСР. В 1949 р. вона ставила собі за мету встановити ступінь збереженості культурних шарів та їх стратиграфію. Проведення розкопок ускладнювалося тим, що територія городища в значній частині зайнята садибами. Незважаючи на ці перешкоди, було закладено 15 розкопів і на площі 438 м² досліджено житлові й господарські комплекси скіфського та ранньосередньовічного часу. Роботи першого сезону носили розвідковий характер і провадились по всій території городища. В результаті було доведено, що Пастирське городище, всупереч прийнятому раніше погляду І. В. Фабриціус, залишається ще далеко не вичерпним джерелом для археологічних розкопок⁴.

¹ ДП, II, К., 1899, стор. 8—9; Е. В. Яковенко. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського. — Археологія, т. XX, К., 1966, рис. 1—3.

² І. В. Фабриціус. Звіт про Тясьминську експедицію. 1933 р. — Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 25, № 31.

³ Вважаємо необхідним нагадати про це ще раз, тому що помилка в публікації В. В. Хвойки повторюється деякими авторами і тепер.

⁴ М. Ю. Брайчевський. Нові розкопки на Пастирському городищі. — АП, т. V, К., 1955.

У 1955 р. роботи експедиції Інституту археології АН УРСР були зосереджені в лівобережній частині городища, де були знайдені цікаві споруди першої половини I тисячоліття н. е. Результати експедиції 1955 р. досі були лише коротко підсумовані в публікації М. Ю. Брайчевського, який більш докладно зупинився на знахідках ранньосередньовічного часу⁵. Всі матеріали скіфського часу фактично залишилися

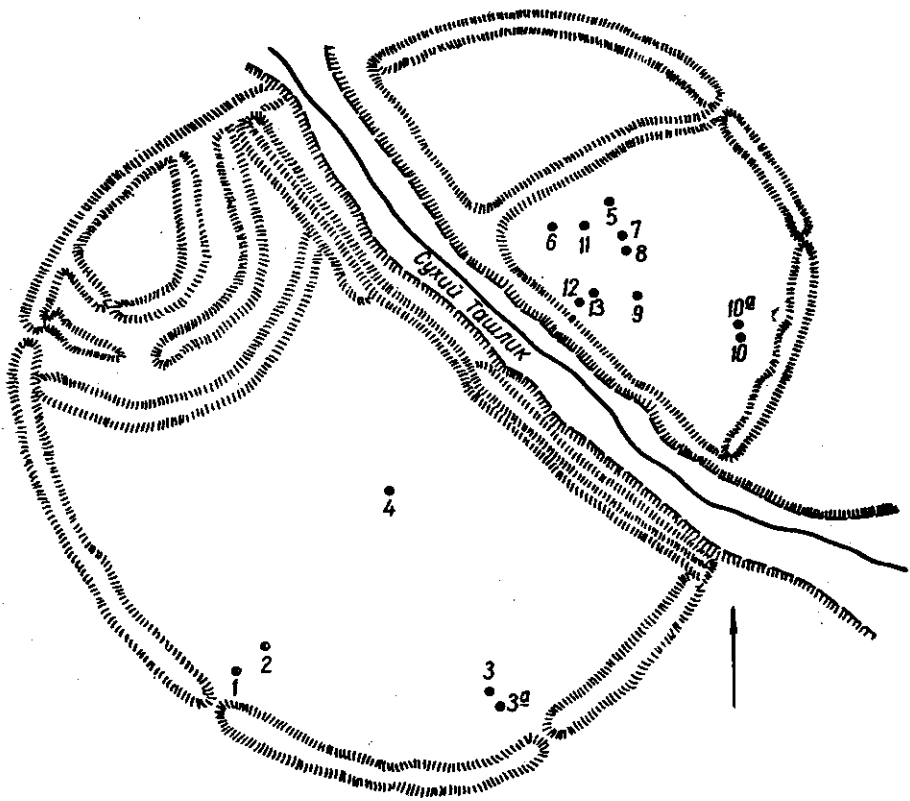

Рис. 1. Схематичний план городища з житлами скіфського часу (1—13).

недослідженими. Дана стаття присвячена вивченню цих ще не опублікованих матеріалів скіфського часу з Пастирського городища⁶.

У 1955 р. в лівобережній частині городища 24 розкопками була розкрита площа 1,5 тис. м². Як в 1949 р., так і тепер тут не вдалося простежити стратиграфію культурних шарів, оскільки ґрунт на всій території городища дуже мішаний. Тому про культурно-хронологічні комплекси можна говорити лише в межах житлових або господарських споруд.

За два сезони робіт на території городища було досліджено 15 жител скіфського часу (рис. 1). У 1949 р. Г. Т. Ковпаненко розкопала чотири житлових комплекси — дві землянки VI—V ст. до н. е. та два наземних житла IV—III ст. до н. е.⁷ Під рівнем підлоги наземного житла № 3 була знайдена яма (за Г. Т. Ковпаненко — господарська), планування і характер заповнення якої дозволяють нам розглядати її як житло типу землянки. Воно в плані округлої форми, з північно-

⁵ М. Ю. Брайчевский, Исследование Пастырского городища в 1955 году. — КСИА АН УССР, вып. 7, К., 1957.

⁶ Висловлюю подяку М. Ю. Брайчевському і Г. Т. Ковпаненко, які люб'язно надали нам можливість ознайомитися з усіма матеріалами Пастирської експедиції.

⁷ Г. Т. Тітенко (Ковпаненко). Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі. — АП, т. VI, К., 1956.

східного боку вхід з кількома земляними уступами. Діаметр житла — близько 2 м, глибина — 0,7 м. В заповненні землянки зустрілися фрагменти ліпних горщиків з наліпним розчленованим валиком і проколами та уламки амфор.

Всі житлові споруди, відкриті на Пастирському городищі, для зручності їх опису були нами перенумеровані. П'ять жител, розкопаних у 1949 р. на правому березі, дістали такі номери: житло № 1 (землянка),

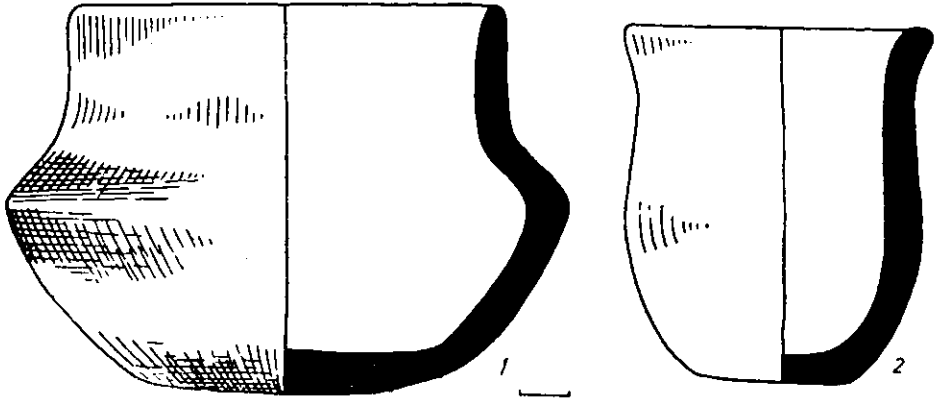

Рис. 2. Кубки.

житло № 2 (землянка), житло № 3 (наземне), житло № 3а (землянка), житло № 4 (наземне). Інші 10 житлових споруд були розкопані в лівобережній частині городища у 1955 р. Наводимо їх опис.

Житло № 5 відкрито на ділянці 16 розкопу в північно-східній частині городища. В плані воно округле, трохи витягнуте. Ширина — 3,65 м, довжина — 4,2 м. Підлога знаходилась на глибині 0,4 м від поверхні, тому його можна вважати наземним. У північно-західній частині житла збереглися рештки глинобитної печі. В заповненні ями житла знайдені уламки ліпних горщиків, орнаментовані наліпними валиками з проколами і наколами, фрагменти мисок з наколами під загнутим всередину краєм, три прясла конічної та біконічної форми, уламок залізного ножа.

Житло № 6 відкрито на ділянці 17 в північно-східній частині городища. Форма його — неправильний квадрат з сторонами довжиною до 3,15 м. Підлога знаходилась на глибині 0,35 м від поверхні, виходячи з цього, житло можна вважати наземним. В заповненні житла виявлено два «житлових рівня», які не розрізняються між собою за речовими комплексами. На підлозі знайдено каміння із слідами горілості, можливо, рештки печі. В заповненні ями житла зустрілися уламки ліпних горщиків з наліпним розчленованим валиком і без орнаментатії, уламки великої лощеної посудини типу корчаги, фрагменти мисок з загнутим всередину краєм, біконічне прясло та цілий лощений келех (рис. 2, 1).

Житло № 7 (рис. 3, 1) відкрито на ділянці 22 в північно-східній частині городища. В плані має форму неправильного чотирикутника шириною 3,1 м і довжиною 3,3 м. Підлога знаходилась на глибині 0,3 м від поверхні, через що його можна вважати наземним. У північно-східній частині житла збереглися рештки глинобитної печі довжиною 1,1 м, шириною 1 м. На підлозі житла, в північно-західній частині, біля стіни лежала кам'яна зернотерка, а в центрі був знайдений череп людини. В заповненні ями житла, крім маловиразних фрагментів кераміки, були знайдені уламок залізного ножа і бронзовий трилопатеий наконечник стріли.

Житло № 8 (рис. 3, 1) відкрито поруч з житлом № 7. Форма його в плані близька до квадрата, довжина сторін якого становить близько 3,8 м. Підлога знаходилась на глибині до 0,38 м від поверхні, в зв'язку з цим його можна вважати наземним. В північній частині житла була глинобитна піч, стінки якої збереглися на висоту 0,4 м. Розміри череня печі — $0,7 \times 0,4$ м. На черені знайдені уламки ліпного горщика-

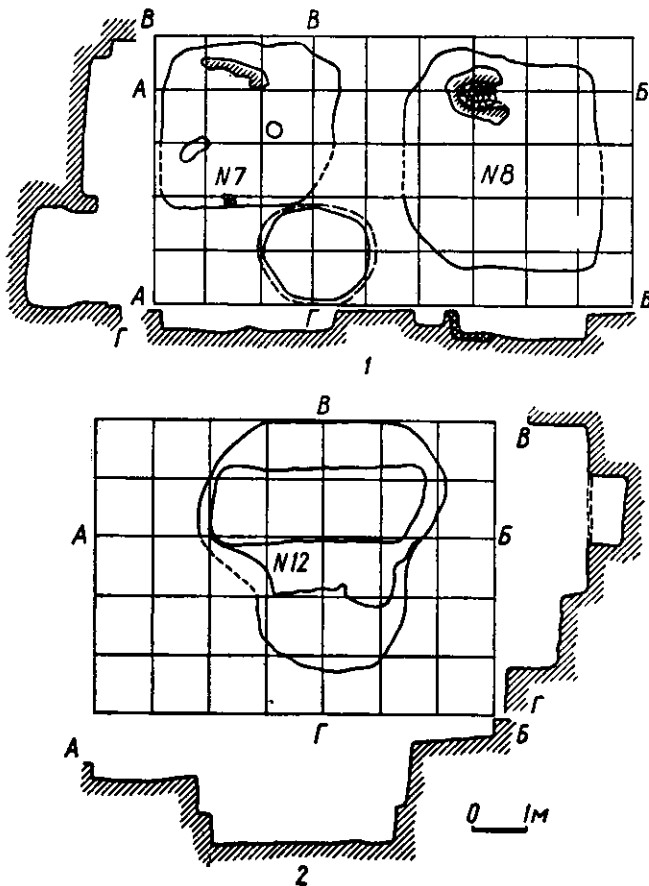

Рис. 3. Плани жител, відкритих на городищі в 1955 р.
1 — житла № 7 і 8, 2 — житло № 12.

ка з невисоким прямим краєм і дуже опуклим тулубом. В заповненні житла зустрілися фрагменти ліпних горщиків з защипами по краю, уламок ручки з виступом від лощеного черпака, два прясла.

Житло № 9 відкрито на ділянці 23 в північно-східній частині городища. В плані має форму неправильного чотирикутника довжиною 3,3 м і шириною 3 м. Підлога знаходилась на глибині 0,4 м від поверхні. Виходячи з цього, його можна вважати наземним. Біля північної стінки житла збереглися рештки округлої глинобитної печі довжиною 0,78 м і шириною 0,47 м. Перед піччю була овальна яма розміром $1,5 \times 1,8$ м і глибиною 15 см. Посередині північно-східної стінки розчищена невелика стовпова ямка діаметром 0,25 м. В заповненні житла зустрінуті уламки ліпних горщиків з пальцевими защипами по вінцях, фрагменти мисок, уламки дисковидних кришок і дві амфорні ручки.

Житло № 10 відкрито на ділянці 30 в північно-східній частині городища. Воно перекривалось наземним житлом скіфського часу (№ 10а) та ранньосередньовічним житлом № 14. В плані округлої фор-

ми, діаметром 2,5 м. Підлога знаходилась на глибині 0,8 м від поверхні, тому його можна вважати землянкою. Житло дуже пошкоджено пізнішими спорудами, рештки печі не простежені. В заповненні ями житла виявлено уламки ліпних горщиків, орнаментовані ліпним розчленованим валиком з наколами і проколами та край лощеної миски з наколами під краєм.

Житло № 10а перекривало частину землянки № 10. В плані округлої форми, діаметром до 3 м. В східній частині житла дві приступки; біля стін розчищені дві стовпові ямки: одна — діаметром до

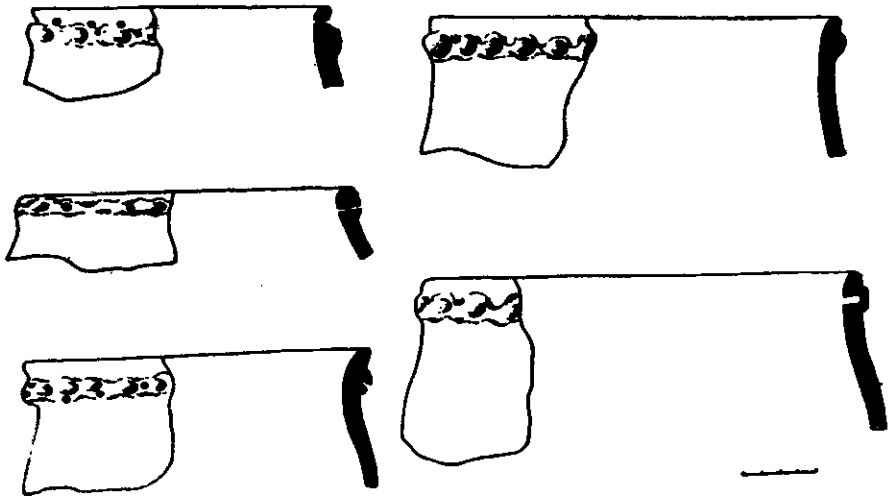

Рис. 4. Уламки посуду із землянки № 12.

0,23 м, глибиною 0,35 м, друга — діаметром 0,18 м і глибиною 9 см. Підлога знаходилась на глибині 0,4 м від поверхні. Виходячи з цього, його можна вважати наземним. В заповненні ями житла зустрінуті уламки ліпних горщиків з пальцевими защипами по краю і фрагменти кількох мисок.

Житло № 11 відкрито на ділянці 34 в північно-східній частині городища. В плані прямокутне з закругленими кутами, довжиною 3,3 м і шириною 3,1 м. Підлога знаходилась на глибині 0,4 м від поверхні, тому його можна вважати наземним. Вздовж північної стіни лежала обвуглена колода, навколо якої глиняна підлога була випалена до червоного кольору. В південно-східному кутку житла були рештки глинобитної печі, південно-західний край зруйнований пізньою ямою. В заповненні ями житла знайдені фрагменти товстостінних ліпних горщиків, уламки вінець з пальцевими защипами, частина амфори з широкою шийкою та грубий гончарний горщик, що потрапив сюди із середньовічної ями.

Житло № 12 (рис. 3, 2) відкрито на ділянці 36 в північно-східній частині городища. В плані округле, трохи витягнуте по осі північний схід — південний захід, довжиною 3,7 м і шириною 2,8 м. Підлога знаходилась на глибині 1,2 м від поверхні, що дає підставу вважати його землянкою. З південно-східної сторони вхід з двома приступками. На нижній приступці знайдені фрагменти печини і глиняних вальків — рештки глинобитної печі, що була, мабуть, десь поруч. Вздовж центральної частини житла — прямокутне заглиблення глибиною до 0,6 м. В заповненні ями житла знайдено цікаві знахідки: велику кількість уламків ліпних горщиків, орнаментованих наліпним валиком з проколами та наколами (рис. 4); багато фрагментів лощених і простих ми-

сок з проколами і наколами під краєм (рис. 5, 2); уламки дисковидної кришки з наскрізними отворами (рис. 6, 14); куски великих лощених корчаг (рис. 5, 1); кілька мініатюрних посудин, різноманітних за формою (рис. 6, 12, 13); велику кількість конічних, біконічних і округлих пряслиць (рис. 6, 6—11), глиняних гудзиків (рис. 6, 3—5), намістин; глиняний «хлібець» і два глиняних коники (рис. 6, 1, 2). В цій же землянці знайдено різьблений наверхник молотка з рогу благородного оленя і бронзовий тригранний наконечник стріли.

Житло № 13 було відкрито на ділянці 36 в північно-східній частині городища. В плані округле, діаметром 3,7 м. Підлога знаходи-

Рис. 5. Уламки посуду із землянки № 12.

лась на глибині 0,3 м. Виходячи з цього, його можна вважати наземним. В заповненні ями житла траплялись уламки ліпних горщиків, орнаментовані валиком з наколами, та горщики з пальцевими вдавленнями по краю вінець; один з фрагментів вінець прикрашений косими насічками. Тут же знайдені фрагменти лощених мисок і дволопатевий бронзовий наконечник стріли з шипом. З цього ж комплексу речей походить і цілий кубок з світлої глини (рис. 2, 2). Серед уламків античних амфор була знайдена ручка з коричневою смугою.

Крім житлових споруд, на городищі в 1955 р. виявлені ями господарського призначення. Серед них можна виділити яму № 8 на ділянці 22, правильної грушовидної форми, яка служила для зберігання припасів, скоріше за все зерна. Подібні за формою господарські ями відкрито на городищі в 1949 р. (яма № 2).

Грушовидна яма 1955 р. була розташована між двома житлами (№ 7 і 8) IV—III ст. до н. е. В ямі знаходилися більш ранні культурні рештки, і хронологічно вона не зв'язана з житлами. Глибина ями — 1,3 м, діаметр верхньої частини — 1,75 м, діаметр дна — 2,15 м. В заповненні ями знайдені уламки горщиків з наліпним валиком і наколами, глиняне прясло та фрагмент лощеного келеха. Характер заповнення ями дозволяє датувати її другою половиною V ст. до н. е.

Таким чином, з 15 жител, відкритих на городищі, 5 — землянки (№ 1 — 3а, 10, 12), 10 — наземні житла (№ 3 — 10а, 11, 13).

Землянки звичайно мають в плані форму неправильного овала, з східного боку якого знаходиться вхід з кількома східцями. Вздовж стін в деяких землянках (№ 1, 12) виявлені земляні приступки, що служили лежанками або полицями. Піч розміщена в центрі житла. Землянки мали перекриття у вигляді конічного або двускатного куреня з товстих

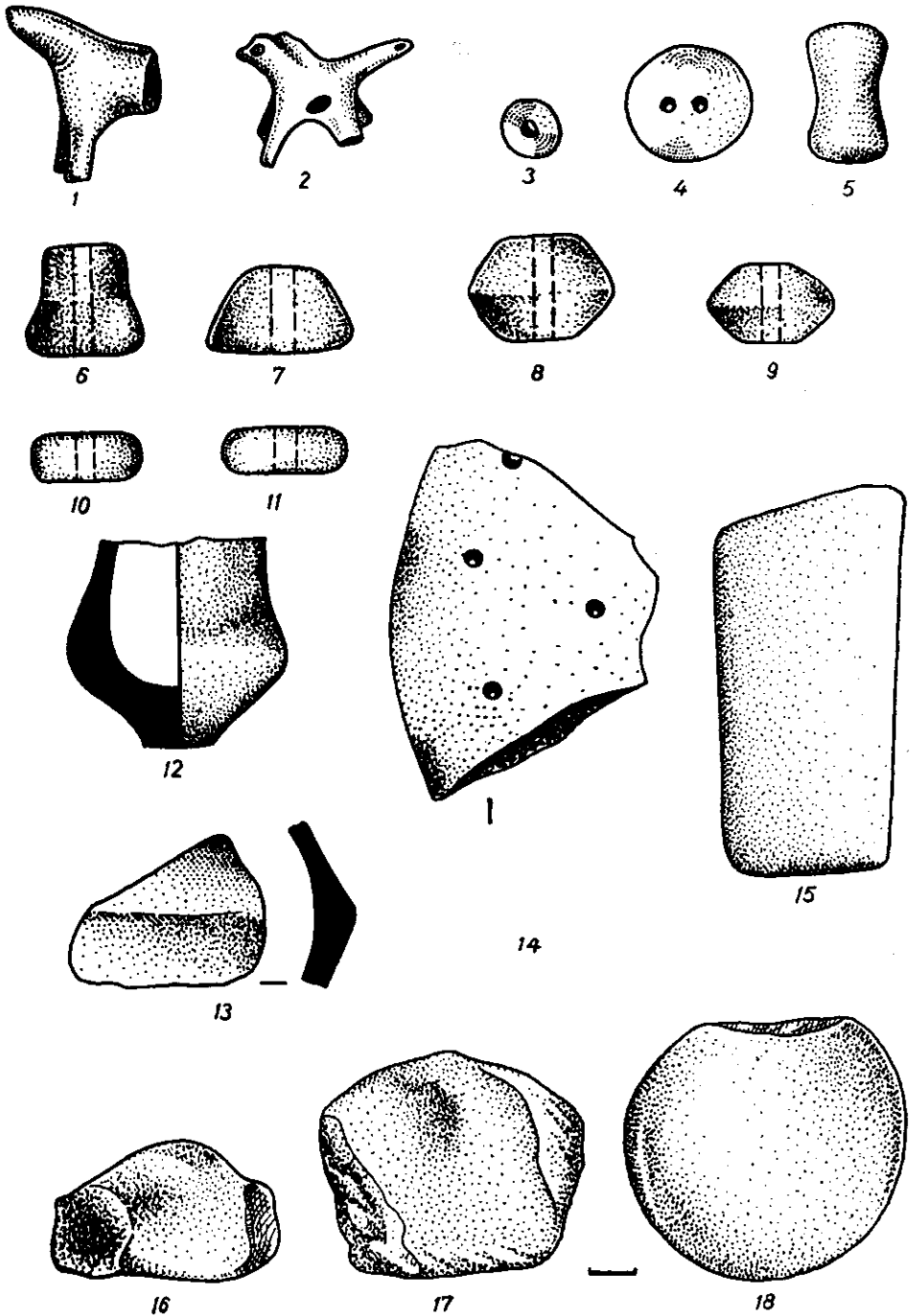

Рис. 6. Речі із землянки № 12.

лозин, що спиралися на дерев'яні стовпи. Внутрішня, а іноді, мабуть, і зовнішня поверхня перекриття була обмазана глиною. Вірогідно, що глиною були обмазані й стінки землянки, щоб запобігти проникненню вологи та утеплити їх взимку.

Наземні житла частіше за все в плані чотирикутні із закругленими кутами. Печі в них овальної форми, розміщуються звичайно у східній частині. Конструкція цих жител уявляється нам у вигляді плетеного з товстих лозин каркаса, обмазаного глиною. Основою каркаса служили стовпи, на які опирався і дах будови (стовпові ями виявлені в житлах № 9, 10а).

Рис. 7. Корчага з господарської ями № 5.

Переважає більшість знахідок на городищі представлена фрагментами ліпної та античної кераміки, головним чином уламками амфор.

Серед ліпного посуду виділяється велика група горщиків двох типів: 1) невеличкі, слабо профільовані горщики з прямим краєм; 2) горщики з більш розвинутим профілем, у яких край відігнутий назовні. Діаметр вінець — від 15 до 20 см. Орнаментация горщиків звичайна для посудин правобережного Лісо-степу: на посудинах VI—V ст. до н. е., як правило, є наліпний розчленований валик з проколами, який замінюється в IV—III ст. до н. е. пальцевими защипами і, як виняток, ко-

сими насічками по краю вінець. Поверхня горщиків шершава, часто на стінках проступають частки погано роздрібленого кварцу. Колір посудин переходить від світло-сірого до бурого з червоними плямами, що свідчить про нерівномірний випал на відкритому вогнищі.

Для зберігання припасів служили великі кратероподібні посудини з широкою шийкою, діаметром від 20 до 30 см. Орнаментовані ці горщики так само, як і посудини, менші за розміром. Деякі екземпляри кратероподібних посудин виділяються старанною виробкою.

Серед великих горщиків на Пастирському городищі є значна кількість корчаг віллановського типу. Вони відзначаються масивними різко відігнутими назовні вінцями, біконічним тулубом та порівняно невеликим денцем при широкій шийці. Поверхня цих посудин добре заглажена або підлощена. Одна корчага, що була знайдена в господарській ямі разом з великим крем'яним пестом (ділянка 24, яма V), повністю реставрована. Її висота — 41 см, діаметр вінець — 25 см, діаметр середньої частини — 36 см, діаметр дна — 16 см (рис. 7).

Дуже різноманітно на Пастирському городищі представлені миски. Серед них за формою можна виділити такі: 1) великі і глибокі миски з крутими стінками на кільцевому піддоні; 2) менші миски, але більш положисті, з загнутими всередину краями і злегка закругленим дном; 3) зовсім маленькі мисочки типу блюдець з вертикально поставленим по краю бортиком. Як правило, всі миски дуже старанно зроблені із добре відмудленої глини з домішками піску, поверхня їх заглажена або підлощена. Більшість мисок орнаментована проколами та наколами під краєм.

Черпаки на Пастирському городищі зустрічаються рідко. Вони звичайно високі, з біконічним тулубом і невеликою ручкою, що має ко-

тушкоподібний виступ. Колір черпаків світло-сірий і чорний, стінки підлощені. Всі вони не мають орнаментациї.

Також рідко зустрічаються кубки, але серед них є екземпляри з округлим та біконічним тулубом. Як і черпаки, кубки не орнаментовані. В наземному житлі № 6 був знайдений цілий лощений кубок з біконічним тулубом, прямим краєм та широким, злегка закругленим денцем. Висота його — 7,5 см, діаметр вінець — 8,5 см, діаметр середньої частини — 11 см, діаметр денця — 4 см (рис. 2, 1). Ще один цілий кубок походить з наземного житла № 13. Колір його світло-сірий, края вінець злегка відігнуті назовні, стінки слабо опуклі, денце плоске; висота — 7 см, діаметр вінець — 6 см, діаметр дна — 3 см (рис. 2, 2).

Серед фрагментів кераміки часто трапляються дископодібні масивні кришки, іноді підлощені. По всій поверхні однієї з кришок зроблені наскрізні отвори. Середня товщина кришок — 1—1,5 см.

Особливу групу керамічних виробів становлять різноманітні вироби з глини: мініатюрні посудинки, що повторюють форму великих горщиків, мисок і черпаків; гудзики округлої, плоскої та циліндричної форми; прясла, «хлібці», фігурки тварин. Прясла різноманітні за формою — конічні, біконічні, плоскі, типу дзвіночків; середня висота їх — 2—3,5 см, діаметр — від 2 до 4 см. Деякі з прясел виготовлені дуже ретельно, поверхня їх лощена, а на одному з них є відбиток тканини.

В землянці № 12, як згадувалось вище, знайдені дві мініатюрні фігурки коників. Від однієї фігурки, більшої за розміром, збереглася лише передня частина — надбита голівка і частина тулуба з двома передніми ногами. Коник виліплений з червоної глини; висота його — 4 см, ширина — 2,5 см. Друга фігурка чорного кольору, вона зображує невеликого старанно модельованого коника. Можна розібрати витягнуту морду, гриву, тоненькі передні ноги і довгий хвіст; задні ноги відбиті в нижній частині. Цікава особливість — у глині на животі коника була вдавнена зернина пшениці, а у хвіст — зерно проса; відбитки цих зерен добре збереглися.

Дуже рідко на городищі зустрічається кераміка з різним орнаментом. Так, у 1955 р. в землянці № 12 і навколо неї були знайдені фрагменти досить великого товстостінного горщика з широкою шийкою, реставрувати який, на жаль, неможливо. Від перебування у вогні поверхня посудини дуже розтріскалася, черепки придбали сірий колір. Горщик найвірогідніше був лощений, по плічках він орнаментований різними потрійними трикутниками, спущеними вершинами донизу.

Антична кераміка представлена на городищі головним чином амфорною тарою і була визначена Н. О. Онайко, а нам лишається лише нагадати її загальні висновки.

Серед амфор VI—V ст. до н. е. тут трапляються хіоські, «протасасоські» та амфори з стаканоподібними ніжками, а у IV—III ст. до н. е. з'явилися пізні хіоські амфори та амфори типу «Солоха I». На відміну від амфорної тари столова антична кераміка на городищі налічується одиницями; це головним чином фрагменти простих чорнолакових канфарів IV—III ст. до н. е. з канелюрами.

Залізні вироби на Пастирському городищі представлені уламками ножів з горбатою спинкою і кістяною або дерев'яною ручкою. Уламки таких ножів знайдені в житлах № 5, 7, 12, 13. Всі вони дуже корозовані і збереглися погано.

Єдиними предметами зброї, знайденими на городищі, є бронзові наконечники стріл. Їх налічується 6: два дволопатевої, один тригранний і три трилопатевої.

Бронзовий дволопатевої наконечник з лавролистою голівкою

(довжина — 2,7 см), знайдений в землянці № 4 на ділянці III, має виступаючу назовні невелику втулку з шипом (рис. 8, 2). В землянці № 13 на ділянці 36 виявлено бронзовий дволопатевиий наконечник з вузькою овальною голівкою (довжина — 3 см). Втулка у нього значно виступає назовні, а боковий шип спускається нижче края втулки (рис. 8, 1).

Різноманітні варіанти дволопатевиих наконечників стріл знайдені в Північному Причорномор'ї і віднесені до VIII—VI ст. до н. е. Ці варіанти відрізняються шириною голівки, довжиною втулки і наявністю бокового шипа. Форма дволопатевиих бронзовиих наконечників, зустрінутих на Пастирському городищі, зіставлення їх з керамічним комплексом дозволяють датувати наконечники VI ст. до н. е.

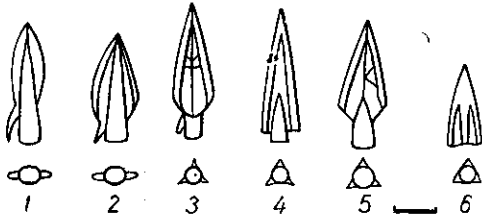

Рис. 8. Бронзові наконечники стріл, знайдені в 1949 і 1955 рр.

Тригранний бронзовий наконечник з обрізаною втулкою (довжина — 2 см), знайдений в землянці № 12 на ділянці 36, має слабо дуговидні ребра, невеликий лужок між ними, розділений на дві

половини псевдовтулкою (рис. 8, 6). Такий тип невеличких наконечників стріл з баштовидною голівкою характерний для V ст. до н. е. Трилопатевиий наконечник з виступаючою втулкою і боковим шипом (довжина — 3,5 см) знайдено на ділянці 30. Втулка його намічена лише в нижній частині голівки, дуговидні ребра косо обрізані внизу. На одній з граней є значок у вигляді літери К (рис. 8, 3). Трилопатевиий наконечник з виступаючою втулкою (довжина — 3,5 см) подібний до попереднього, але відрізняється від нього прямими ребрами і відсутністю шипа. На кожній грані наконечника є значки (рис. 8, 5). Бронзовий наконечник, знайдений на поверхні, подібний до двох вищезазначених, але має коротку виступаючу втулку і ребра, рівно обрізані в нижній частині (рис. 8, 4).

Всі ці трилопатеви наконечники стріл — варіанти одного й того ж типу стріл VI—V ст. до н. е.. Більш раннім з них можна вважати наконечник з боковим шипом, хоч наконечники з шипами як пережиточне явище зустрічаються в V—IV ст. до н. е. Для IV—III ст. до н. е. характерні наконечники стріл з обрізаною втулкою.

Особливий інтерес становить випадкова знахідка бронзової прикраси від вуздечного набору, виконана у звіриному стилі. Це бронзова налобна бляшка, один кінець якої оформлений як голова з пащею вовка, а другий — як дзьоб великого птаха. Це ще один екземпляр з відомої групи речей, що імітують в металі ікла кабана. Такі прикраси зустрічаються частіше за все в Поволжі і Приураллі, є вони і в Подніпров'ї. На Пастирському городищі подібний налобник був знайдений під час розкопок В. В. Хвойка. Ще один налобник, подібний до нашого, знайдено в кургані, розкопаному біля с. Макіївка в 1947 р. Але прикраса, знайдена на городищі в 1955 р., відрізняється від двох попередніх високою якістю художнього виконання.

Серед кістяних виробів на Пастирському городищі в 1955 р. був знайдений лише уламок кістяного псалія грубої роботи, нижня частина якого оформлена у вигляді копита.

Окремо слід відзначити знахідку різьбленого наверхника молотка з рогу благородного оленя⁸ в землянці № 12. Наверхник цилін-

⁸ За визначенням В. І. Бібікової.

дричний, зберігає форму рогу. Довжина його — 8 см, ширина — від 2,5 до 2 см.

Кам'яні вироби на Пастирському городищі представлені розтирачами плоскої та шаровидної форми (рис. 6, 16—18), на деяких з них збереглися сліди червоної фарби. В одному з наземних жител (№ 7 на ділянці 22) знайдена плоска кам'яна зернотерка, а в землянці № 12 — широкий оселок (рис. 6, 15) з сірого шиферу, довжиною 9 см і шириною 4 см.

Пастирське городище розташоване в басейні Тясмина — одного з найдавніших землеробських центрів Подніпров'я. Тому цілком ясно, що головним заняттям його жителів було землеробство. На днищах багатьох липних горщиків, знайдених на городищі, зустрічаються відбитки зерен пшениці й проса.

У 1939 р. під час розвідкових робіт Тясминської експедиції в північній частині Пастирського городища серед рештків печі були знайдені шматки «скіфського хліба»⁹.

В результаті спеціальних дослідів було встановлено, що хліб виготовлено з пшона дуже високої якості. З'ясувалось, що процес обробки проса був досить складний: спочатку зерно змочували у воді кілька разів, потім підсушували на вогні і лише після цього очищали на зернотерках від луски¹⁰.

Для зберігання зерна служили великі корчагоподібні посудини і земляні ями — сховища. Краше за все для таких цілей підходили грушовидні ями, стінки яких були, очевидно, обмазані глиною. Зернові ями такого типу добре відомі на поселеннях Нижнього Дніпра, Південного Бугу та ін.

Із землеробством на Пастирському городищі зв'язані й предмети культового призначення. Це стосується, насамперед, жертovníка, знайденого В. В. Хвойкою¹¹ в 1901 р. в лівобережній частині городища. Подібні жертovníки були відкриті ним же на Матронинському городищі і на городищі Кононча¹². В усіх цих випадках в шарах золи біля жертovníків зустрічались мініатюрні посудинки, фігурки людей і тварин, глиняні «хлібці». Серед подібних предметів, знайдених на городищі в 1955 р., особливої уваги заслуговує фігурка коня з відбитками зерен у глині, що, безсумнівно, мала відношення до якогось релігійного місцевого обряду, пов'язаного з культом землеробства.

Численні знахідки кісток тварин в житлах і господарських ямах Пастирського городища свідчать про значний розвиток скотарства. Визначення остеологічного матеріалу показує, що головною тягловою силою в господарстві місцевих жителів були бик і кінь¹³. Ми не маємо в достатній кількості знахідок предметів кінської упряжі на городищі, але матеріали, здобуті Хвойкою у 1888 р. під час розкопок Пастирських курганів, дозволяють припустити, що верховий кінь займав значне місце у повсякденному житті місцевого населення.

Крім великої рогатої худоби і коней, жителі городища розводили свиней, овець і кіз.

Таким чином, в результаті розкопок двох сезонів на Пастирському городищі був зібраний цікавий археологічний матеріал, представлений великим керамічним комплексом, виробами з металу, кістки й каменю.

⁹ Вс. Петров. Харчові рештки з Пастирського городища. — Археологія, т. II, К., 1948.

¹⁰ М. Ю. Брайчевський не погоджується з датою Вс. Петрова і відносить «хліб» до середини I тисячоліття н. е. Див. М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності, К., 1964, стор. 85—86.

¹¹ В. В. Хвойка. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность. — Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 93.

¹² АЛЮР, т. III, К., 1901, стор. 181.

¹³ Визначення остеологічного матеріалу було зроблено І. Г. Підплічком у 1955 р.

Вивчення цього матеріалу дозволяє до деякої міри пролити світло на історію городища і рід занять його жителів.

Пастирське городище територіально зв'язане з трьома іншими великими городищами скіфського часу — Будянським, Макіївським і Шарпівським. Будянське і Макіївське городища вивчені слабо; їх територія заросла лісом, а оборонні споруди майже повністю зруйновані. У 1938—1939 рр. розвідкова Тясминська експедиція обстежила всі ці городища і провела шурфовку на Пастирському і Шарпівському городищах. В той час увага приділялась вивченню Шарпівського городища і його оборонних споруд. На території цього городища був знайдений значний матеріал, головним чином кераміка. Але в останні роки серед згаданих городищ перше місце за ступенем вивченості починає займати Пастирське городище.

Розкопками останніх років на ньому досліджено площу близько 2 тис. м², що становить понад половину всієї території городища, причому було розкрито 15 жител скіфського часу та 8 господарських ям. Вивчення великого археологічного матеріалу, зібраного тут, показало, що Пастирське городище виникло у другій половині VI ст. до н. е., причому обидві його частини були заселені одночасно. Життя на городищі без помітних перерв тривало до початку III ст. до н. е. Разом з цим встановлено, що з житлових споруд всі землянки відносяться до раннього періоду існування городища — VI—V ст. до н. е., а більшість наземних жител — до IV—III ст. н. е.

Слід відзначити, що ліпна кераміка Пастирського городища за основними формами тотожна з керамікою Шарпівського городища. Такий саме збіг у формах античної кераміки був відзначений і Н. О. Онайко при з'ясуванні імпорту на обох городищах¹⁴.

Отже, здається безсумнівним, що Пастирське і Шарпівське городища виникли водночас і були культурно та економічно взаємозв'язані протягом всього періоду свого існування.

Э. В. ЯКОВЕНКО

ПАСТЫРСКОЕ ГОРОДИЩЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

(По материалам раскопок 1955 г.)

Резюме

В 1949 и 1955 гг. на территории Пастырского городища (Златопольский район Кировоградской области) работала экспедиция Института археологии АН УССР. Материалы экспедиции, главным образом раннесредневекового периода, были частично опубликованы. Но большой материал скифского времени, добытый экспедицией 1955 г., до сих пор оставался неизвестным. Данная статья посвящена изучению и анализу этого материала. В ней рассматриваются 15 земляночных и наземных жилищ, хозяйственные сооружения и большой керамический комплекс. Анализ вещественных находок позволяет датировать время существования Пастырского городища концом VI—III в. до н. э. При этом жизнь на городище протекала без заметных хронологических перерывов и была тесно связана с жизнью соседних городищ — Великобудковского и Шарповского.

¹⁴ Н. А. Онайко. Античный импорт в Среднем Приднепровье. — СА, М., 1960, № 2, стор. 31.